

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Naučni skup: Sarajevo – grad i regija u vremenu i prostoru 2000. godine (Sarajevo, 23. i 24. IV 1981)

Kadić, Muhamed

1982

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/055be021-5793-4f2b-8370-61880c6c2e0c>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
UNIVERZITET U SARAJEVU
SKUPŠTINA GRADA SARAJEVA

POSEBNA IZDANJA
KNJIGA LVII

ODJELJENJE TEHNIČKIH NAUKA
Knjiga 11.

NAUČNI SKUP

SARAJEVO — GRAD I REGIJA
U VREMENU I PROSTORU
2000. GODINE

[Sarajevo, 23. i 24. IV 1981]

(ORGANIZACIONI ODBOR: akademik Muhamed Kadić, predsjednik, akademik Hasan Hadžiomerović, potpredsjednik; članovi: prof. dr Zdravko Pujić, prof. dr Midhat Aganović, prof. Branko Veljković, inž. Boro Poznanović, dipl. oec Ranko Rejić)

Redakcioni odbor:

Aganović Midhat, Hadžiomerović Hasan, Kadić Muhamed i
Pujić Zdravko

Urednik

MUHAMED KADIĆ,

redovni član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Tehnički urednik

ENES EKIĆ

SARAJEVO

1982.

R. BOKAN

**KONCEPCIJA RAZVOJA GRADA — OSVRT NA NEKE ASPEKTE
AGLOMERIRANJA NASELJA U SARAJEVSKO-ZENIČKOJ KONCEN-
TRACIJI (»Bosna—Lašva«) KAO JEDNOG OD FAKTORA MOGUĆIH,
BUDUĆIH OBLIKA URBANE ORGANIZACIJE GRADA SARAJEVA**

Ulaskom u XX vijek Bosna i Hercegovina prekida sa vjekovnom stagnacijom u razvoju broja stanovnika, te tek u dvadesetom vijeku prerasta broj od oko milion stanovnika, koji je imala skoro 4 vijeka. Danas, poslije osamdesetak godina dostiže preko 4 puta veći broj stanovnika nego početkom ovog vijeka i dostiže oko 4,200.000 stanovnika.

Sarajevo u današnjoj teritoriji opština u centralnom području BiH, tj. opštine: Stari grad, Centar i Novo Sarajevo, u XX vijek ulazi sa oko 38.000 stanovnika, da bi za proteklih 80-tak godina narastao za 10 puta i rastao 3,6 puta brže od porasta broja stanovnika na današnjoj teritoriji Bosne i Hercegovine.

Na vjetrometini Balkana, sa uspavanošću od nekoliko vijekova, sa stalnim rasformiravanjem naselja a naročito rastom novih i padom, pa i izumiranjem dotadašnjih urbanih centara, te konačno velikim razaranjima i ljudskim žrtvama u II svjetskom ratu, Bosna i Hercegovina tek od 1945. godine počinje da gradi svoje gradove i začinje mrežu gradova. Pokazatelji »urbanizacije« od kraja rata pa do danas, mogu se prihvatiti u uslovmia razvoja gradova Bosne i Hercegovine u poslijeratnom periodu samo kao kritički prikaz samog pojma »urbanizacije«. Ako se pod pojmom »urbanizacije« prihvati samo broj stanovnika tada ni to u slučaju Bosne i Hercegovine nije dovoljno da se iskaže »urbanizacija« — rast gradova.

O čemu se tu radi vidjeće se iz kratkog osvrtu na dosadašnji razvoj naselja i naseljavanja u Bosni i Hercegovini.

Svoj zaostali razvoj i pogotovo vjekovnu »uspavanost« Bosne i Hercegovine najbolje može da iskaže način naseljavanja u prostoru i mreža naselja u tom prostoru.

Od kraja II. svjetskog rata popisima stanovništva detaljnije je sagledana slika naselja u prostoru Bosne i Hercegovine nego što je to bilo moguće pred-ratnim popisima. Vidljivo je da je najveći broj patuljastih naselja (u najvećem broju razbijenog tipa) tj. naselja do 400 stanovnika, razmješten u centralnom prostoru Bosne i Hercegovine a koga omeđuju pravci: Zvornik — Jajce — Nevesinje — Ljubinje — granica sa Hrvatskom, Crnom Gorom i Srbijom do Zvornika. U ovoj najvećoj koncentraciji patuljastih naselja nalazi se i područje grada Sarajeva. Naselja od 400 do 2000 stanovnika, u kojima je i dalje prisutan veliki broj naselja razbijenog tipa naseljavanja (sa velikim brojem zasebnih dijelova naselja od kojih se sastoje, tj. velikim brojem zaselaka), razmještena su u sjevernom dijelu Republike na pravcu: Bihać — Petrovac — Šipovo — Zavidovići — Kalesija — Bratunac — granica sa Srbijom i Hrvatskom do Bihaća. U ovom području, kao ostrva, su razmještena i naselja sa preko 2000 stanovnika a slična ovoj koncentraciji je i koncentracija u centralnoj Hercegovini — u dolini Neretve. Ove veličinske kategorije naselja proizlaze iz statističkog kriterija koji je u nekim istraživanjima pokazao svu svoju jednostranost i sumnjivost kao podloga za iskazivanje razvoja mreže naselja i naseljavanja, a pogotovo za prikaz razvoja naselja »gradskog karaktera«, tj. gradova u Bosni i Hercegovini. Iz određenih historijskih potreba pedesetih godina ovog vijeka izvršeno je grupisanje (statističko) naselja tako da je od oko 17.000 zaselaka formirano oko 5800 naselja, te se ona kao takva »vuku« skoro svih dosadašnjih trideset godina u brojnim analizama o razvoju mreže naselja u Bosni i Hercegovini.

Istraživanja su pokazala da tzv. patuljasta naselja u centralnom području Republike imaju najmanje učešće dijelova naselja od kojih se sastoje u ukupnom broju naselja u BiH, a da naprotiv tzv. »velika« i veća naselja na sjeveru Republike imaju najveći broj dijelova naselja (zaselaka) od kojih se sastoje (nekada i preko 10 zasebnih dijelova). Ta »velika« naselja nastala su »statističkim« okrupnjavanjem patuljastih naselja razbijenog tipa i stvaranjem lažne slike o veličinskim kategorijama naseljavanja u ovom dijelu Republike. U području malih naselja, tj. u području oko Sarajeva kao i istočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini, okrupnjavanje nije vršeno, te se čini da je tu najveći broj »patuljastih« naselja. Ovo je posebno značajno kada se sa ovog aspekta sagleda problematika »urbanizacije« i cilj ovog referata: model mogućeg oblika buduće urbane organizacije ne samo grada Sarajeva već i Republike u cjelini. Iz ovog aspekta razmatranja mreže naselja i procesa naseljavanja vidljivo je da je upravo sada krajnje vrijeme, historijski trenutak, da se započne savremen proces urbanizacije, tj. stvaranja mreže gradova u Bosni i Hercegovini, kao puta koji omogućuje njen ulazak u društvo razvijenih država Evrope i svijeta.

Međutim ratna razaranja (od 1.700.000 žrtava u Jugoslaviji 700.000 je iz naše Republike) sa jedne strane i snažna i velika poslijeratna obnova (naročito stambenih zgrada a time naselja), sa druge strane, dovela je do toga da je danas stambeni fond, van statistički posmatranih gradskih naselja, tj. u preko 5700 »naselja« u BiH, u preko 80% mlađi od 30 godina, tj. sa svega jednom trećinom vremena svog rabaćenja a sa gradovima taj se procenat penje skoro na 90%! O ovome treba voditi računa i tražiti takve modele urbane organizacije, tj. »urbanizacije« koji bi najveći dio ovog fonda — kao velikog materijalnog bogatstva društva što više »uklopio« u savremene prostorne ali i društvene strukture, jer je najveći dio ovog fonda van

gradova građen po starim obrascima naseljavanja — u razbijenim i patuljastim tipovima naselja. Iskazivanje zauzimanja prostora ovih naselja, tj. svih naselja u Bosni i Hercegovini danas, tj. zahvatanja u prostoru najvećeg broja stambenih zgrada jednog statički determinisanog naselja, a sa ovako mladim stambenim fondom, nazvano je kod jednog autora »amebom«. »Ameba« je rezultat stava da se iskaže prostor koji zauzimaju fizičke strukture naseljenog mjesta a u kome bi trebalo da se pretežno odvijaju daljnja stambena izgradnja, tj. prostor koji će se opremiti komunalnim instalacijama i sadržajima kao jednim od elemenata (ali nikako jedinim) procesa urbanizacije. Na tezi »ameba«, tj. prostornom obuhvatu naseljavanja kakav je u Bosni i Hercegovini, dobijeni su podaci koji alarmantno djeluju te pokazuju da su po popisu 1971. godine preko 26% teritorije Bosne i Hercegovine zauzimale magline ovakvog neracionalnog naseljavanja. Gustoće stanovnika po hektaru ovih »ameba« kreću se od 1,8 st/ha za naselja od 0 do 99 stanovnika pa do 2,47 st/ha za naselja do 9999, tj. do 10.000 stanovnika. Znači, rješavanje niske, gotovo nikakve, komunalne opremljenosti naselja u Bosni i Hercegovini treba vršiti na oko 13.700 km² njene teritorije! Ovakav neprihvatljiv razvoj naseljavanja treba zamijeniti urbanizacijom, koja će u sebi uključivati sve odlike i nužne kompromise dosadašnjeg istorijskog razvoja Bosne i Hercegovine i iskazati puteve i metode remodeliranja načina naseljavanja, na najbezbolniji način, tj. sa najmanjim »rastom« (otpisom) ovog materijalnog bogatstva, izraženog brojnim stambenim zgradama-domaćinstvima, koja se i danas na žalost razmještaju u prostoru po obrascu davno preminulih epoha.

Posebnim postupkom determinacije urbanizacije, izvršenim u radu na problematici naselja 1977. godine (dokumentacija Prostornog plana Republike) u kome je po određenim kriterijima prikazano aglomeriranje naselja oko gradova u Bosni i Hercegovini, dobijena je slika različitog tretiranja »urbanizacije«, tj. broja stanovnika u područjima gradova Bosne i Hercegovine i razvoja mreže gradova do popisa 1971. godine. Tako je iz tih istraživanja vidljivo da je »statistika« po svom kriteriju u 122 gradska naselja 1971. godine našla 1,077.440 stanovnika ili 28,76% od ukupnog broja stanovnika u Republici. Ako se ovaj podatak uzme kao pokazatelj »urbanizacije«, tada je svega 30-tak % stanovnika Republike živjelo u gradovima, što pokazuje veliku ukupno zaostalost Republike ne samo u ovom dijelu Evrope već i u Jugoslaviji u cjelini. Međutim, po kriteriju nastalom odlukom Republike, u 107 naselja gradskog karaktera 1971. godine bilo je 1,158.100 stanovnika ili 30,91% gotovo neznatno više nego što ga statistički kriterij definiše. Izvršene analize u elaboratu razvoja naselja (navedenom ranije) pokazale su da je po kriteriju uključivanja svih okolnih naselja u stvarna područja gradskih naselja, u Bosni i Hercegovini 1971. godine u 107 opštinskih centara i dva grada bilo 1,422.338 stanovnika ili 40,92% ukupnog stanovništva Republike. Isti elaborat uzima u obzir mogući daljnji razvoj naselja i fizičko širenje gradova na taj način da apsorbuju u svoja područja susjedne »amebe«, tj. naselja u prigradskoj zoni te da zajedno sa prigradskim područjima tvore urbana područja u kojima treba smještati najveći broj nove populacije Republike. Po tom kriteriju 1971. godine u Bosni i Hercegovini je već bilo 1,780.870 stanovnika u gradskim područjima ili 47,54% od ukupnog stanovništva Republike.

Ovako izražena veličina »urbanizacije« je samo prostorno-populacioni okvir u kojem treba politikom urbanizacije i izborom modela prostornog oblikovanja naših budućih »gradova« (kao izraza naših društvenih opredjeljenja o ljudskim zajednicama-komunama) započeti remodeliranje i modeliranje urbanizacije po našem izboru, tj. u skladu sa uslovima i mogućnostima našeg društva i našeg prostora i vremena.

Ove analize su ukazale na makro-zone ovakvih urbanih koncentracija u Bosni i Hercegovini među kojima je najznačajnija makro-urbana koncentracija pod nazivom »Bosna — Lašva« danas — aglomeracija »gradskih područja« (uslovno shvaćenih po navedenom kriteriju aglomeriranja prigradskih naselja). Ovaj naziv se kod jednog autora javlja već 70-tih godina i koristi se kao šire sagledavanje mogućeg razvoja gradova u Bosni i Hercegovini i ugrađuje se u brojne urbanističke planove (Travnik, Banovići, Čapljina, Goražde, Trebinje, Livno, Visoko, Ilijaš, Doboј itd.). Popisom 1971. godine urbana makro-grupacija gradskih naselja pod nazivom: »Bosna — Lašva« imala je oko 530.000 stanovnika, od čega je dio »Bosna«, tj. sarajevska urbana aglomeracija imala oko 350.000 stanovnika koji su živjeli u potencijalnim urbanim područjima a »Lašva«, tj. zeničko-travnička urbana aglomeracija je imala oko 180.000 stanovnika u potencijalnim urbanim područjima. Ukupno je »Bosna — Lašva« predstavljala oko 30% stanovništva širih područja gradova u Bosni i Hercegovini ili oko 14% ukupnog stanovništva Republike 1971. godine. U ovako tretirana kontinuirana područja urbanizacije u području »Bosna«, tj. sarajevskoj urbanoj koncentraciji, ulazila su sva današnja gradska naselja područja Grada kao i područja (gradska naselja) Breze, Visokog i Kiseljaka koji predstavljaju jednu jedinstvenu »urbanu maglinu« (u rađanju) koja se spaja sa »Lašvom« — zeničko-travničkom »urbanom maglinom« (također u rađanju). Sve ove urbane »magline«, tj. makro-urbane koncentracije u Bosni i Hercegovini (a to su: »Bosna — Lašva«, »Spreča«, »Doboј«, »Banja Luka«, »Mostar«, »Modriča«, »Semberija« — Bijeljina, »Prijedor«, »Uskoplje« — Bugojno, »Ukrina«, »Čapljina« i »Srebrenica«) imale su popisom 1971. godine oko 1,330.000 stanovnika ili 35,5% od ukupnog stanovništva Republike.

Ovaj pokazatelj ukazuje na potrebu izbora modela urbane organizacije Republike po kome bi se do kraja ovog vijeka u urbane koncentracije moglo smjestiti preko 60% svog stanovništva Republike, tj. oko 2,3 puta više nego što je popisom 1971. bilo. To bi značilo da bi u 30-tak godina, 2000-te godine, ove urbane makro-koncentracije godišnje primale oko 60.000 stanovnika. Kada se ima na umu da je samo Sarajevo u proteklih deset godina imalo porast stanovništva od oko 10.000 stanovnika godišnje tada je ovakvo očekivanje moguće sagledati i prihvatiti.

Međutim, ono što se u ovim mogućim i očekivanim procesima urbanizacije u Bosni i Hercegovini do kraja ovog vijeka ne bi trebalo prihvatiti niti omogućavati društvenim intervencijama i instrumentarijima (među kojima i planovima razvoja društva u prostoru i vremenu) je enormno učešće sarajevsko-zeničke makro-urbane koncentracije, tj. »Bosna — Lašva« u ukupnom stanovništvu Republike i ukupnoj »urbanizaciji« Bosne i Hercegovine. Već je zapaženo da se povećava učešće centralnog područja Republike u ukupnom stanovništvu BiH, omeđenog područjima opština: Grahovo — Jajce — Šekovići — Višegrad — Trebinje — Nevesinje — Jablanica — Grahovo,

čiji je centar područje grada Sarajeva (deset udruženih opština). Sarajevsko područje po prirodnim uslovima, je siromašno a po efikasnosti korištenja infrastrukture prostora nisko i po arhaičnosti mreže patuljastih naselja razbijenog tipa »najbogatije«. »Sjeverni« dio Republike imao je opadanje svog učešća u ukupnom stanovništvu Republike od 58,3% — 1948. g., 57,88% — 1953. g., 56,97% — 1961. g. i 56,72% — 1971. godine kao i »južno« područje (u odnosu na centralno-sarajevsko) imalo 9,77% — 1948. g., 9,21% — 1953. g., 8,70% — 1961. g. i 8,29% — 1971. godine a samo je »centralni« dio povećavao svoje učešće u čemu je sarajevska koncentracija prednjačila. Tako je »centralni« dio imao učešće u ukupnom stanovništvu Republike 31,95% — 1948. g., 33,15% — 1953. g., 34,35% — 1961. g. i 34,99% — 1971. godine.

Iz tih razloga proces urbanizacije u makro-urbanoj koncentraciji »Bosna — Lašva« treba do kraja ovog vijeka da ima prvenstveno kvalitativne karakteristike a nikako kvantitativne, jer će doći u pitanje korištenje komparativnih prednosti drugih kvalitetnijih područja u Republici, a ekološki okviri razvoja ljudskih aglomeracija u centralnom području, po nekim pokazateljima već sada pokazuje znake iscrpljivanja, kao što je slučaj sa urbanom koncentracijom u širem području Sarajeva.

Dosadašnji način naseljavanja u sarajevskoj urbanoj koncentraciji (»Bosna«) pokazuje znake, sa jedne strane, visoke koncentracije u centralnim urbanim područjima i daljnjeg razvoja »ameba« na rubovima individualne — prizemne stambene i druge izgradnje (na način razbijenog načina naseljavanja) sa druge strane.

Tako je po analizama stanja naseljavanja izraženog putem »ameba« u području 10 udruženih opština grada Sarajeva bilo 1979. godine oko 9.136 ha pod zonama naseljavanja — »amebama« ili 4,36% od teritorije grada (2.095 km²).

Od toga je bilo pod kolektivnim stanovanjem oko 619 ha ili 6,8% od ukupne površine naseljavanja (»ameba«) i skoro isto toliko pod zonama vikend-izgradnje, tj. 656 ha ili 7,1% od ukupne površine naseljavanja a 7.860 ha (!) ili 86% pod zonama prizemne, raštrkane i razbacane u prostoru, individualne stambene izgradnje. Ako se uporede stanje ukupnog građevinskog fonda kolektivne stambene izgradnje i površine naseljavanja (»ameba«) i stanje građevinskog fonda individualne stambene izgradnje i površine naseljavanja koju ona zahvata, tada društvena (u najvećem procentu tzv. kolektivna) stambena izgradnja 15,3 puta više stambene površine smješta na 1 ha zona naseljavanja tj. oko 5550 m² stambenog fonda po hektaru nego individualna stambena izgradnja tj. oko 363 m² stambenog fonda (prizemne, u najvećem procentu stambeni fond u privatnoj svojini građana) po hektaru zone naseljavanja. Ako bi se odnos gustoće stanovanja kolektivne-višespratne stambene izgradnje i individualne-nišespratne stambene izgradnje približio u odnosu 4:1 tj. samo četiri puta veću gustoću po hektaru da ima kolektivna stambena izgradnja od individualne, tada bi na istim zonama naseljavanja prizemne stambene izgradnje trebalo smjestiti još oko 380.000 stanovnika pa da se gustoća naseljenosti primakne donjoj granici racionalnosti korištenja i opremanja gradskog građevinskog zemljišta. To također znači da bi Grad sa današnjih oko 450.000 stanovnika maksimalno narastao

na oko 830.000 stanovnika do 2000-te godine (ili na oko 16% ukupnog stanovništva BiH!) samo kroz pogušćavanje individualne stambene izgradnje a da se ni jedan novi objekat višespratne (čitaj — kolektivne!) stambene izgradnje ne napravi do kraja vijeka. Sigurno je da takav izbor društvo ne može izvršiti i da će najmanje 1/3 današnjeg stambenog fonda porodičnih zgrada biti »izgubljena u vremenu« kao, na žalost, veliki društveni rastur ovog — među najvrijednijim materijalnim bogatstvima društva, samo zato što nisu plasirani u prostoru na razuman i racionalan način.

Sa ovakvom slikom naseljavanja u makro i mikro aspektu, izbor modela prostorne organizacije Grada, kao jednovremeni izraz izbora modela i društvene organizacije, postaje dominantan. Smatra se da je trenutak davno kucnuo i da je politika urbanizacije (ako se izgradnja gradova uzima kao aksiom izbora oblika života u prostoru u budućnosti a »idiotizam seoskog života« kao prisutni relikv prošliosti u današnjem prostoru) ona politika koja je danas najpotrebnija prostornom planiranju u Republici a time i gradu Sarajevu. Politika urbanizacije trebalo bi da počiva na našim izborima života u prostoru i vremenu, sa svom kritičnošću prema »uvozu« drugih modela urbanizacije i da izgradnja socijalističkog samoupravnog prostora nije ideološka fraza već dijalektičko jedinstvo društva u prostoru i vremenu. Svako društvo gradilo je prostor po svom »liku« te i naše društvo treba da izabere »modele« prostorne organizacije koji bi odgovarali njegovom »liku«.

Izrada baznih studija, za potrebe Dugoročnog društvenog plana grada Sarajeva i u okviru njega Prostornog plana Sarajeva za vremensko razdoblje od 1986. do 2000. godine, tek je započela, te mnoge studije iz oblasti prirodnih a naročito socijalnih i društveno-ekonomskih uslova nisu još izrađene. Nedostatak takvih baznih saznanja uveliko »hendikepira« sada razradu teme o mogućim — budućim oblicima urbane organizacije grada Sarajeva u sarajevsko-zeničkoj koncentraciji, tj. koncentraciji »Bosna — Lašva«. Stoga ova daljnja razmatranja treba gledati kao teoretska razmišljanja o mogućim aspektima prostorne organizacije Grada do 2000. godine.

Najvažniji aspekti, koji treba da determinišu »nukleuse« u prostoru, su aspekti funkcije, veličine i međuzavisnosti bazne ćelije društva tj. mjesne zajednice, zatim komune — kao osnovne jedinice države i zatim zajednice komuna — kao viših oblika dogovornog organizovanja zajedničkih aspekata života u prostoru i vremenu.

Model koji se u daljnjem dijelu ovog priloga nudi polazi od slike »grada« Bosne i Hercegovine u obliku molekularnih nizova koji u sebe okupljaju sve »na šta u prostoru naiđu«. Upravo okupljaju — koagulišu današnju — razbacanu stambenu i drugu izgradnju, pokušavajući »da spasu što se spasiti može« i da usmjere, sa druge strane, buduću izgradnju unutar ovih »molekula«. Time jednovremeno počnu začinjati naš oblik urbanizacije — kao civilizacijskog opredjeljenja, nasuprot aveti »idiotizma seoskog života« koji je još uvijek glavni mešetar u današnjem naseljavanju prostora Republike, a i prostora grada Sarajeva.

Ovaj model — viđenje načina prostorne organizacije ljudskih naselja ne poznaje »seoska« i »gradska« naselja već samo urbanizovano naselje sa većim ili manjim (zbog naslijeđa) standardom života u prostoru.

Ako se u ovakvom modelu urbane organizacije prostora Grada pođe od osnovne ćelije društva — mjesne zajednice, tada je to i prostorna »ćelija«, čiji je kapacitet od oko 5000 stanovnika i koji u sebi, na višem nivou dohotka, sadrži sve potrebne elemente zajednice susjedstva. Šest do sedam ovih »ćelija« — »listova«, tj. prostornih cjelina (mjesnih zajednica) vezani su na jednu »granu«, tj. »Grad-komunu« sa cca 30.000 stanovnika. »Grad-komuna« je osnovna urbana jedinica društva i Grada a niz ovih »grana« čine stablo zajedništva u prostoru — urbanizovane magline (»Bosna — Lašva« ali i sve ostale magline u prostoru Bosne i Hercegovine).

Šta bi to značilo za Sarajevo?. To bi značilo da bi u današnjim granicama Grada bilo 2000-te oko 20 — »Gradova-komuna« gdje bi između svakog »Grada-komune« bila i fizička granica-tampona zelenila, tj. žive prirode u obliku gradskih parkova, zelenih prodora prirode iz vangradskih područja (tj. sa padina planina oko Sarajeva). Potrebe višeg reda prostorne i društvene organizacije kao imenitelj »grada« od cca 100.000 stanovnika bile bi zadovoljene u jednom ili pored jednog »grada-komune« dostupne, na optimalan način, svim članovima ove makro-urbane grupacije. Niz ovih makro-grupacija u prostoru tvore »molekularne nizove« koji se kroz oblike udruživanja, na raznim nivoima, dogovaraju i rješavaju probleme od zajedničkog interesa i time izražavaju tzv. regionalne determinante urbanizacije. Ovaj model se može primijeniti u svakom prostoru Republike a pogotovo u zonama haotičnog naseljavanja kao što je »sprečka dolina«, »uskopljanska dolina« pa i u čitavom sjevernom području Republike.

U današnjim granicama grada Sarajeva »gradovi — komune« bi se nizali od »grada — komune« — Vogošće na sjeveru, te »Hotonja« i preko »grada — komune« — Betanije, stvarali vezani niz sa »gradovima-komunama«: Koševo, Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo, Otoka, Novi Grad, Dobrinja te Lukavica, Toplik, Tilava na jugu i Kotorac, Hrasnica, Ilidža, Blažuj, Hadžići, Pazarić na jugozapadu te Vitkovac, Zabrđe, Rajlovac na sjeverozapadu, itd. Okupljanje u makro-grupacije bile bi za Sarajevo: »sjever« — na potezu Vogošća — Betanija, »istok« na potezu Stari grad — Novo Sarajevo, »jug« na potezu Lukavica — Kasindo, »zapad« na potezu Otoka — Stup itd., gdje bi svaka makro-grupacija imala oko 100.000 stanovnika i imala svoje »gradske centre«. U slučaju grada Sarajeva to su dijelom stari gradski centri sa novim transformisanim i dopunjenim funkcijama, ili novi koje treba tek graditi. U čitavom »stablu« grada nalaze se, razmješteni u prostoru, posebni sadržaji koji urbanoj koncentraciji »Bosna« daju njen specifični imenitelj a to su opštegradski sadržaji kao što je: spomenički kompleks Baščaršije, rekreacionog područja Ilidže, novostvorene (ili koje će buduće generacije stvoriti) tvorevine u prostoru od opštegradskog ili regionalnog značaja itd. Pregrupisanje u prostoru i vremenu »gradova-komuna« u različite asocijacije međususjedstva prema konkretnim potrebama ne bi predstavljalo problem i sigurno bi bogatstvo različitih nivoa asocijacija gradova-komuna izrazilo sve oblike samoupravnog udruživanja i dogovaranja u prostoru i vremenu.

»Grad-komuna« sa cca 30.000 stanovnika je u stvari obogaćeni »reon« sa cca 50.000 stanovnika prije 20-tak godina, koji je zadržao kvantitet sadržaja a smanjio broj gravitirajućih stanovnika. »Reonski centar« prije dvije-tri decenije, na tadašnjem nivou dohotka i razvijenosti društva, opravda-

van je sa 50.000 stanovnika. Sigurno je da za bogatije sadržaje društva budućnosti treba imati manje stanovnika. Međutim, lakše je veći broj »ameba« u prostoru grada pa i Republike okupljati u mjesne zajednice od cca 5.000 stanovnika i njihove jedinice — »gradove-komune« od 30.000 stanovnika nego u komune sa 50.000 i više stanovnika. Po ovom kriteriju prostorne organizacije ljudskih zajednica u prostoru grada lako bi se definisala i optimalna regionalna organizacija ovog dijela Republike, jer bi se tada vidjelo da se »molekularni nizovi« »gradova-komuna« centralnog područja Sarajeva na sjeverozapadu (od Vogošće) vežu na Semizovac(!), zatim na »grad-komunu« Ilijaš a Ilijaš na »grad-komunu« Brezu i »grad-komunu« Visoko — I, »Visoko — II« i završava u visočkom polju kod Moštra. Od »grada-komune« Ilidže na zapad se nadovezuje na Blažuj, Kiseljak a on na »isturena odjeljenja« Fojnicu i Kreševo. Sa sličnim »isturenim odjeljenjima« kao što su Pale na istoku i Trnovo na jugu završila bi se maglina — Sarajevo, tj. »Bosna« a na nju se u makro-vezama nastavlja maglina »Lašva« sa svojom gotovo identičnom prostornom organizacijom ćelija — mjesnih zajednica, jedinica »gradova komuna« i makro-grupacija kao što su Travnik, Zenica itd.

Ako je sada pred nama generacijska šansa da se planski razvoj i izgradnja prostora, ne samo urbanog područja Sarajeva već područja svih 10 udruženih opština, u narednih 20—30-tak godina usmjeri na nov i adekvatan način budućem vremenu, tada je trenutak da se podvrgne oštroj kritici današnja izgradnja gradova, tj. usmjeravanje urbanizacije i da se konačno sahrani još uvijek prisutni »urbanizam XIX-vijeka« kako je običavao da kaže naš veliki urbanista i pedagog profesor Miloš Somorski. Prosto je nevjerovatno da se u društvenoj sferi »gradi« novo društvo i društvena organizacija a da se »stan« (prostor — grad) za to društvo gradi na kapitalističkim obrascima — obrascima prošlog vijeka. Napominjem prošlog vijeka!, a ne obrascima naseljavanja u prostoru današnjih najrazvijenijih kapitalističkih zemalja Evrope!.

Ovaj referat je imao skromnu namjeru da pokrene razmišljanja o putevima transformacije života u prostoru i vremenu Grada na drugačijim principima od danas prisutnih principa, tako sličnih prvobitnoj akumulaciji kapitala. Principima kod kojih grupno-svojniški interesi — na primjer grupacija gradnje stanova, su iznad interesa društva i grada, tj. urbanizacije, a nebriga prema useljavanju i bespravnoj izgradnji (jer »sanacija« bespravne izgradnje je poziv za daljnju bespravnu izgradnju, što je vrijeme potvrdilo!) je hipoteka koju će ili teško buduće generacije platiti ili će gradovi umirati, jer su ih »bolesti« nedomaćinskog i »neprirodnog« odnosa prema okruženju i generacijskim problemima, rastočili i uništili. Nije prvi ni posljednji put da neki grad umire i nestane a za Sarajevo se to može desiti onog trenutka kada prestanu migraciona kretanja u Republici »trbuhom za kruhom«, tj. za radnim mjestima i kad na višem nivou dohotka i mogućnosti zapošljavanja bude primarno opredjeljenje za kvalitet života u prostoru i vremenu i minimum nesloboda u svakom smislu riječi a ne samo motiv zaposlenja. Ako vjerujemo u razvoj našeg Društva, a vjerujemo, tada moramo vjerovati da do ovakvog »seljenja« može lako doći ako se blagovremeno ne osmisli razvoj društva i sadašnja superkoncentracija u centralnom području Sarajeva ne sagleda i osmisli na optimalan način po principu jedinstva: Prostor — Društvo — Vrijeme.